

Fet – et bygdesamfunn i endring

Skrevet av Thomas Støvind Berg

Tømmer og jordbruk definerte Sørums gjennom flere århundrer, hvor tømmerstokken ga livsopphold til et utall fløter- og sagbruksfamilier. Da tømmerstokkingen ble flyttet fra Sørums til Fet, ble dette sammen med reguleringen av Øyeren og etableringen av Kongsvingerbanen et veiskille i Fets historie, som i løpet av 1860-årene gjorde et kvantesprang inn i det industrialiserte Norge.

Denne artikkelen vil trekke opp flere sentrale spørsmål knyttet opp mot næringshistorien i Fet. Hovedtema er flyttingen av tømmerstokkingen fra Bingen i Sørums til Fet, samt etableringen av Fetsund lense på 1860-tallet. Sentralt for artikkelen er også en undersøkelse av hvilke ytre (internasjonale/nasjonale/regionale) samt indre (lokale) forutsetninger som lå til grunn for etableringen av et nytt fløtingsanlegg i Fet. Et annet spørsmål vil være å se hvordan etableringen av Fetsund lense, økt lokal sagbruksdrift/næringsvirksomhet samt bedre samferdsel og infrastruktur skapte forandringer i områdene rundt lensene.

Artikkelen vil primært holde seg innenfor tidsperioden 1850-1900, men vil også gi en oversikt over utviklingen innenfor norsk og europeisk trelastnæring fra 1500-tallet og frem til årene rundt 1900. Spesielt 1860-årene har fått en sentral plass grunnet de store omveltningene i Fet dette tiåret. Geografisk vil artikkelens kjerneområde være i områdene nært Fetsund lense: Nerdrum, Øya, Fetsund sentrum (på Glommas vestsida) og Jahren, Roven og dels Gansdalen (på Glommas østsida), samt Bingen lense i Sørums. Etableringen av lensene ved Fetsund hadde også en positiv effekt på sysselsettingen i de nærliggende bygdene rundt lensene. Derfor vil også Rælingen og Lillestrøm nevnes. Førstnevnte som en del av Fet herred frem til 1929. Områder syd for Øyeren (Mørkfos, Solbergfoss) blir også viktige for å belyse reguleringen av Øyeren og hvilke konsekvenser dette fikk for nærings- og bosettingsmønsteret på Nerdrumsstranda, som de lavtliggende områdene i nåværende Fetsund sentrum og nedre del av Nerdrum blir kalt. Endelig vil artikkelen også trekke noen paralleller til industrisamfunnet Høyanger. Dette for å vise hvordan små bygdesamfunn i løpet av få år kan bli helt forandret som følge av industri-etablering.

Et tidsbilde på Norge og Europa ca. 1500 – ca. 1900

Perioden fra 1500 til 1800 var en turbulent tid i Europa, men samtidig også preget av sterk økonomisk vekst hvor kontakten mellom landene ble mer omfattende. Fra middelhavslandene bredte kontakten seg nordover i Europa med Nederland og England (heretter omtalt som Storbritannia) som sentrale områder. Den første industrielle revolusjonen i Storbritannia mot slutten av 1700-tallet, markerte et tidsskille innenfor det økonomiske, sosiale og teknologiske plan. Storbritannia var i flere tiår det ledende produserende landet i Europa, noe som igjen førte til økt etterspørsel av råvarer fra ikke-industrialiserte land. Kjerneområdene, som

Storbritannia og Tyskland, bygget opp produksjon, mens periferi-landene, som Norge, ble råvareleverandører. Blant annet økte etterspørselen etter trevirke betraktelig fra siste halvdel av 1700-tallet. Skogene i flere sentraleuropeiske land ble redusert som følge av behov for energi, nydyrking, byggevirksomhet og skipsfart. Behovet for trevirke, spesielt i land som Storbritannia, Nederland og Frankrike, dro råvarelandet Norge god nytte av. Med sin lange isfrie kystlinje der skogen fortsatt vokste helt ned til strandkanten mange steder, var landet gunstig som område for utskipning av trevirke og andre råvarer, spesielt innenfor fiskerinæringen. Norge ble med dette en attraktiv eksportør av trevirke.

Geopolitisk og økonomisk tilhørte likevel Norge den europeiske periferien. Ved inngangen til 1800-tallet var landet i all hovedsak dominert av primærnæringer hvor om lag 85 prosent av befolkningen helt eller delvis hentet sitt utkomme fra jordbruket. Jordbruket i Norge ble drevet mot en klimatisk yttergrense hvor det var likevekt mellom åker og husdyrhold. Jordbruket i Norge skiller seg også litt ut fra det ellers i Europa ved at det ikke var føydalt oppbygd. Det skulle ta tiår før Norge fikk industri av betydning. Det såkalte «hamskiftet», hvor Norge ga slipp på bondesamfunnet og dets husmannsvesen og trådte inn i en industrialisert tidsalder, kom ikke før siste halvdel av 1800-tallet. Hamskiftet i Norge kom både på landsbygda og i samfunnet for øvrig: Urbanisering, utbygging av kommunikasjoner og ikke minst industrialisering markerte en definitiv overgang fra naturalhusholdning til pengehusholdning. I løpet av en trettiårsperiode fram mot 1880-90-åra fremstod Norge som et moderne industrisamfunn, hvor tallet på sysselsatte i primærnæringene gikk ned til under 50 prosent. Som artikkelen vil vise, kan Fet stå som et godt eksempel på de omveltningene hamskiftet markerte i siste halvdel av 1800-tallet.

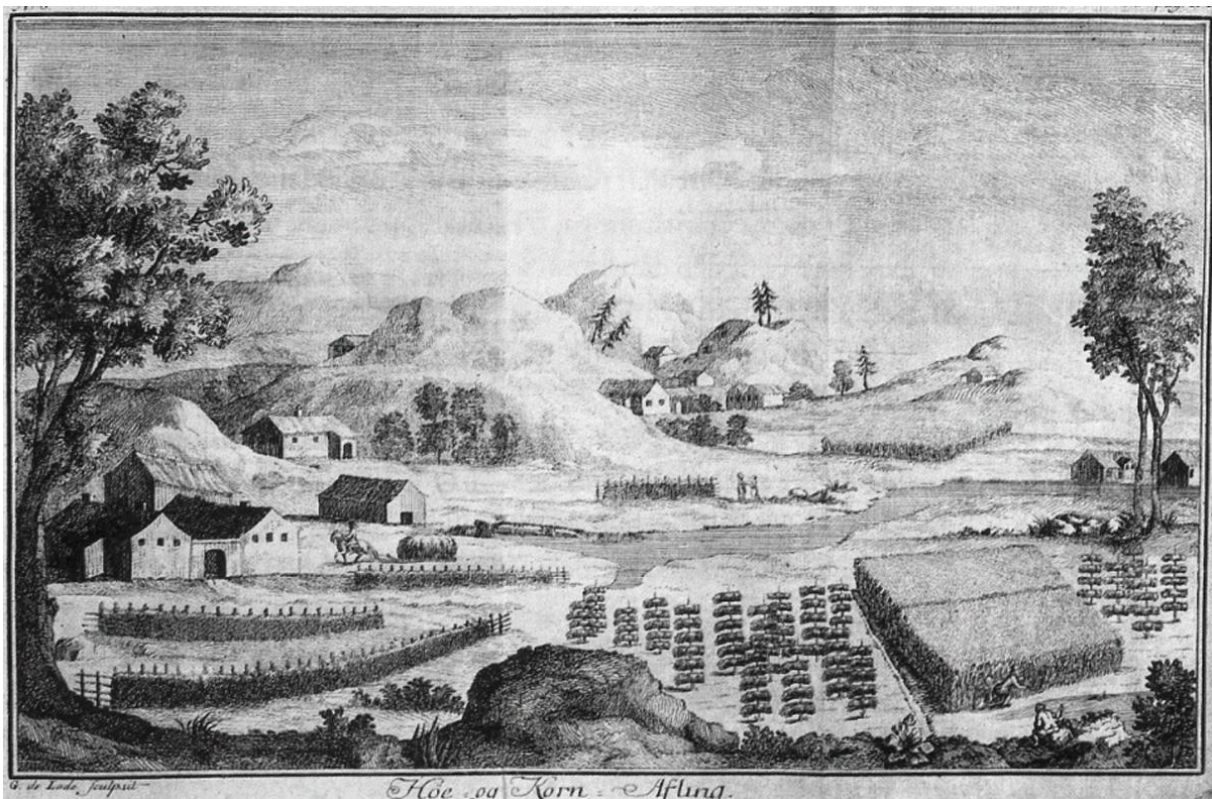
Norsk skogs- og trelastnæring

Skogsdriften i Norge startet ved at det ble hentet tømmer langs kysten mellom Christiania og Bergen. Ifølge direktøren i Fredrikstad Tømmerdireksjon og mangeårig Fredrikstad-ordfører, Wilhelm Blakstad (1863-1936), var det først på 1500-tallet det ble «lønnsomt å frakte tømmer med elvene ned til sjøen, og først da viste det seg at landet i sine fløtbare elver hadde et aktivum som skulde muliggjøre en av våre viktigste næringsveier, nemlig treforedlingsindustrien.» Fra Norge var det relativt kort fraktvei til de store markedene. Landets elver og bekker ga Norge et fortrinn, men en avgjørende forutsetning for økt eksport av trevirke var likevel modernisering av sagbruksnæringen. Da den såkalte oppgangssaga gjorde sitt inntog i løpet av 1500-tallet, var dette et stort fremskritt fra den tidligere manuelle saging eller tilhogging. Sagtypen, ei vandrevet sag med et rett sagblad som går opp og ned, revolusjonerte fremstillingen av trevirke og mangedoblet produksjonen av bord/plank, som var den mest etterspurte trelastvaren. Dette satte kraftig fart i trelastnæringen, noe som førte til nye muligheter for eksport av trevirke. Allerede fra midten av 1500-tallet var et begrenset antall oppgangssager i drift flere steder i våre vassdrag og antallet økte kraftig. På 1660-tallet skal det ha vært 247 sager bare i bygdene langs Glomma fra Odalen og sørover. På Romerike skal det bare i Enebakk alene ha vært 41 sager og i Skedsmo 39. Langs Sagdalselva lå sagine tett i tett.

I kjøperlandene, primært Storbritannia og Nederland, var saging en utfordring fordi det her grunnet få eller ingen egnede vassdrag, ble be-nyttet kompliserte vandrevne sagbruk eller håndmakt. Til tross for sine fortrinn, var skogbruks- og treforedlingsnæringen i Norge skjør. Det

indre markedet var lite og landet var helt avhengig av det utenlandske markedet. På 1600-tallet flatet skogsnæringen ut og dets tyngdepunkt flyttet til Møre og Trøndelag ettersom tømmeret langs kysten i stor grad var hentet ut. Den geografiske vridningen av skogbruksnæringen førte til at vassdragene ble et avgjørende bindeledd fra skogen til foredlingsindustrien. Fløtingen var derimot en kostbar affære, både med tanke på mannskapsressurser, men ikke minst på det logistiske plan. Etter hvert kom fløtinga inn i organiserte former og i århundrene som fulgte ble det investert enorme ressurser for å lette fløtingen. Som eksempel kan nevnes pionerarbeidet med Telemarkskanalen, som trolig aldri ville blitt anlagt hadde det ikke vært for å få frem trevirke fra innlandsskogene langs Skiensvassdraget.

Sagbrukenes plassering var også avgjørende, da de måtte ligge nærmest mulig utskipningsstedene. Dette lot seg blant annet gjøre i Skiens- og Drammensvassdraget, som var de mest betydningsfulle fløtingsvassdragene inntil midten av 1800-tallet, da Glommavassdraget ble størst i fløtet kvantum. Fra sagbrukene ble tømmeret kjørt på vinterføre til Christiania med hest og slede. På Romerike skal 2000 mann og 5000 hester vært beskjeftiget med denne sledefarten, og «plankekjører» ble en egen yrkesbetegnelse i distriktet. I tillegg til brukene langs Sagdalselva og Nitelva ble det også fraktet store mengder trelast fra de store sagbrukene til Anker på Eidsvoll. I høysesongen gikk slede etter slede langs Strømsveien med tømmer av skåret last. Nøyaktig hvor mye trelast som ble kjørt til hovedstaden er uvisst, men hver vinter kan det bare på Strømsveien blitt fraktet last tilsvarende 600.000 tømmerstokker – mesteparten skåret til plank.

Det såkalte hamskiftet førte til grunnleggende økonomiske, sosiale og kulturelle omveltninger. Bildet viser høy og korndyrking i Norge på 1700-tallet. (Illustrasjon fra Erik Pontoppidans «Norges naturlige historie» fra 1752)

Organisering av sagbruksnæringen

I 1661 ble eneveldet innført i Danmark – Norge. Frem til da hadde adelen og Kongen eid store deler av skogressursene. Landets myndigheter hadde i flere hundre år forsøkt å legge all handel med utlandet til byer og tollsteder. Denne utviklingen ble sluttført ved innføringen av byprivilegiene i 1662. Tidligere leverte skogbonden, der det var praktisk mulig, lasten direkte til den utenlandske skipperen. Innføringen av byprivilegiene fratok bonden denne muligheten, og han ble tvunget til å selge trelasten til folk i byene, som med stor fortjeneste kunne selge dette videre til utenlandske oppkjøpere. Byenes privilegier førte til at de skogeie bøndene ble pris-gitt lokale tømmeroppkjøpere på oppdrag fra byborgere. Kjøpmennene overtok samtidig hele tømmer- og trelasthandelen. Som en konsekvens av dette ble bøndene presset ut som sagbrukseiere. Denne utviklingen ble sluttført ved innføring av sagbruksprivilegiene i 1688, som ved en kongelig forordning gav et antall sagbruk enerett til å skjære tømmer til eksport, noe som blant annet førte til en massiv nedleggelse av sager. Et av formålene med innføringen var å stanse rovdrift av skogen, og ikke minst presse prisene oppover med å redusere tilbudet. De lokale skogeierne ble med dette satt ut av spill for de to neste århundrene i forhold til å forvalte sine egne ressurser. Til tross for åpenbare ulemper, bidro sagbruksprivilegiene til å skape ordnede former innen sagbruksnæringen. Den økte etterspørselen førte til at det ble stilt krav til organisering og kapital. Sistnevnte var det bare borgerne som kunne stille opp med, noe som bidro til å forsterke tyngdepunktene for næringen, ved at det spesielt i Christiania vokste frem rike familiedynastier, som i løpet av noen generasjoner ble byens trelastaristokrati. Kongen mistet på sin side stadig mer innflytelse over skogens ressurser, men dette ble tatt igjen ved trelasttjenden, sagskatten og eksporttoll.

Christiania 1865 med utsikt fra Ekeberg mot Bjørvika. Norge var en stor eksportør av tømmervirke. Havneområdet på bildet er dominert av plankestabler og seilskuter. Den store bygningen midt på bildet er for øvrig fabrikkbygningen til Nylands Mekaniske Verksted. (Foto: O.V. Falck-Ytter/Oslo Museum)

Norge som trelasteksportør

På det utenrikspolitiske plan, utløste Napoleonskrigene store omveltninger for Norge, noe som spesielt skulle få negative konsekvenser for norsk eksport. Etter at britiske styrker i september 1807 bombarderte København og ranet med seg den dansk-norske orlogsflåten, kom tvillingriket med i Napoleonskrigene på den tapende side. Storpolitiske strategier førte til at Danmark-Norge kom i et uløselig krysspress mellom britenes krav om utlevering av orlogsflåten og de franske krav om tilslutning til fastlands-blokaden rettet mot Storbritannia, som Napoleon etablerte fra 1806. I de fleste krigsårene fra 1807 til 1814 blokkerte britiske orlogsskip samvirket mellom Danmark og Norge, noe som gjorde at utførselen av norske varer til det utenlandske markedet mer eller mindre stoppet helt opp. Freden i 1815 førte ikke til en ny gullalder for skogbruket, snarere tvert om ble freden opptakten til en hard kriseperiode. Norsk trelast møtte høye tollsatser på hovedmarkedet, Storbritannia. Både kvantum og priser falt dramatisk, og det var bare i områder med lave transportkostnader til utskipningshavner det lønte seg å drive ut tømmer. Hogstområdet skrumpet inn, og avsetningsvansker og prisfall utløste et skred av fallitter hvor bare noen få storeeksportører overlevde. Krisen rammet ikke bare trelastaristokratiet, men også den jevne skogsarbeider, fløter og plankekjørere. En sterkere satsing på det franske markedet erstatter etter hvert tapet av markedsandeler i Storbritannia og kvantumsmessig tok det ikke så mange år å nå før-krigsnivået. Prisene forble derimot lave frem til 1840-årene. Økonomisk ekspansjon i Vest-Europa, særlig i Storbritannia skapte vekst i etterspørselen og presset prisene oppover. Etter hvert som trelasttollen gradvis ble redusert i 1840- og 1850-årene, kunne Norge igjen dra nytte av sin gunstige beliggenhet i forhold til det britiske markedet. Utviklingen i sagbruksnæringen skjøt også fart da sagbruksprivilegiene ble opphevet i 1860. I samme periode gikk Glommavassdraget forbi Drammensvassdraget som det største fløtingsvassdraget i Norge målt i kvantum. En gullalder ventet, noe som fikk konsekvenser for fløtinga og trelastnæringen på Romerike.

Tømmerkjørere på Rausjø i Enebakk i 1919. Frem til Hovedbanen mellom Christiania og Eidsvold kom i 1854, var plankekjøring til hovedstaden en stor geskjeft. (Foto: Museene i Akershus)

1860-årene - Et veiskille i Fet

1860-åra markerer et veiskille i Fets- og i og for seg også Sørums historie. I 1861 ble Bingen lenser avløst av Fetsund lenser som sorteringsanlegg. Stigende fløterkvantum kan ha vært en grunn til at sorteringen ble flyttet. To andre momenter var likevel helt avgjørende: Reguleringen av Øyeren og utbyggingen av Kongsvingerbanen. Disse faktorene står sentralt i forståelsen av det som kan sies å være det store hamskiftet i Fets historie. Øyeren-reguleringen og jernbaneutbyggingen skapte utvilsomt ringvirkninger som førte Fet inn i den «moderne» tid.

*Nerdrumsstranda 1963. Med reguleringen av Øyeren ble det større muligheter for bebyggelse og næringsutvikling på de laveliggende områdene langs Glomma. I forgrunnen Øya og halvøya som utgjør deler av Nerdrum. Glomma til høyre og Vestvold-anlegget på Svellet i forgrunnen. Ved dette anlegget ble tømmer til Lillestrøm-området mellomlagret.
(Foto: Widerøe/Museene i Akershus)*

Hele artikkelen om «Fet – et bygdesamfunn i endring» er på 22 sider, med mye interessant historie og en mengde fine gamle bilder.

Artikkelen er en av 17 artikler i den rikt illustrerte boka «Romerike i dampens tid», som er på 322 sider, koster kr 400,-, og kan kjøpes på Romerike Historielags Hus.

Alle artikler i «Romerike i dampens tid»

1. *Romerike etter 1854*
av Jan E. Horgen
2. *Landbruket 1850-1900 - den første store moderniseringen*
av Tom J. Bauer
3. *Fet - et bygdesamfunn i endring*
av Thomas S. Berg
4. *Strømmen - et tettsted vokser fram*
av Leif Thingsrud
5. *Lillestrøm - kimen til et nytt sentrum*
av Svein Sandnes
6. *Lurkafamilien - ei slekt i Lillestrøm*
av Kari Westbye
7. *Jessheim - et sted blir til*
av Ola H. Fjeldheim
8. *Amerika eller Aker - en kartlegging av utvandringen fra Romerike 1851-1910*
av Elisabeth Koren
9. *Mennesker i utvandringen - tre historier fra Rælingen og Gjerdrum*
av Lene Skovholt og Grete Andersen
10. *Thranebevegelsen på nedre Romerike*
av Nils S. Våge
11. *Formannskapslovene - handlingsrom og modernisering*
av Ola Alsvik
12. *Kirker på Romerike 1850-1900*
av Jan E. Horgen og Kari Westbye
13. *Bygge- og buskikk på Romerike*
av Jan E. Horgen
14. *Dyrkning av Frukttrær og Kjøkkenvækster giver det største Udbytte av Jorden - Hagebruk på Romerike 1850-1900* av Mari Marstein
15. *Sild og poteter - mat og levekår på Romerike 1850-1900*
av Kari Westbye
16. *Pyntesjuka og nøysomme romerikinger - om drakthistorie*
av Bjørn S. H. Haugen
17. *Kongens lystslott og Romerikes kulturlandskap - maleren Joachim Frich*
av Ellen J. Lerberg

